

Med C. D. F. Reventlow på »le grand tour« 1769-70

Af Claus Bjørn

Den store Europa-rejse var i 1700-tallet fortsat et led i den unge danske adelsmands uddannelse. Den havde gamle traditioner og havde omkring midten af århundredet fået et forløb, der normalt rummede studier ved et eller flere tyske universiteter, et ophold i den fransktalende del af Schweiz og derefter besøg i Frankrig og England. I tidsskriftet »Den patriotiske Tilskuer« lader Sorø-professoren J. S. Sneedorff sin adelsmand planlægge følgende rejse for sin søn: »tre år i Göttingen for at studere Lovkyndigheden, Statskunsten og Historien, et Aar i Genève for at øve sig i det franske Sprog og i de skønne Videnskaber, og siden besøge nogle af de fornemste Stæder i Europa, for at kende Verden«.¹

Mange af akademisterne fra Det ridderlige akademi i Sorø tog ud på denne ofte flerårige rejse. Carl Wendt havde været med brødrene Christian Ludvig og Henrik Scheel von Pleszen i Schweiz, Göttingen og Holland 1758 til 1761, Friderich von Buchwald var i Göttingen og Strassbourg sidst i 1760'erne.² A. P. Bernstorffs uddannelse havde strakt sig over fem år fra 1752 til 1757 med studier ved tyske universiteter og ophold i Genève, Wien, Rom, Paris og London, og den unge Ernst Schimmelman rejste fra 1763 til 1767 i Europa.³ I slægten Reventlow havde C. D. F. Reventlows oldefader og farfader været på lange udenlandsrejser i deres unge dage, og farbroderen, Conrad Reventlow havde studeret ved universitetet i Leiden. Dennes søn, C. D. F. Reventlows fætter, der døde som 25-årig, havde fra 1753 til 1757 næsten fuldført det program, Sneedorffs adelsmand formulerede.

Det var en uddannelse, der var forbeholdt en snæver elite, langvarig og bekostelig. C. D. F. Reventlow fortalte senere sin forlovede, at hans fader havde anvendt al sin disponible kapital på hans og den yngre broder, Johan Ludvigs, studieophold i Leipzig og derpå følgende rejse. Og faderen havde da også afvist at sende den mindre begavede broder Conrad til udlandet, når han ikke ville få noget ud af rejsen.⁴ Men den bragte de unge mænd, der forstod at udnytte mulighederne, en all-round viden om europæisk kultur og samfundsforhold. De fik skolet deres smag, når det gjaldt kunst, musik og arkitektur, og de lærte ikke mindst »verden« at kende som en forberedelse til deres voksne tilværelse som på samme tid storgodsejere og statstjenere.

De sidste år af 1760'erne var rolige i Europa. Syvårskrigen var afsluttet i 1763 med en styrkelse af Storbritannien og Preussen, og en balance eksisterede en tid mellem Frankrig og Østrig. I Østeuropa trængte Rusland frem på det svækkede Osmanniske riges og Polens bekostning. Men i det centrale Europa herskede der fred. De to brødre, Christian Ditlev Frederik og Johan Ludvig Reventlow havde opholdt sig ved universitetet i Leipzig og særlig nydt filosofen C. F. Gellerts undervisning og samvær fra 1766, og de forlod det ved påsketid 1769 for at gøre deres »store tur« sammen med deres hovmester siden opholdet i Sorø, Carl Wendt.⁵

Den 29. marts 1769 indledte C. D. F. Reventlow sin rejsejournal med følgende: »Rejst fra Leipzig klokken 5 om morgenen og ankommet til Meissen klokken 7 om aftenen«. ⁶ Det var en strækning på godt 80 km eller hvad der i datiden var nær det maksimale for en dagsrejse. Egnen var smuk med klipper og bakker, floder og vinbjerger. De var et lille selskab på en halv snes personer i to rejsevoogne. De fulgtes på den første strækning med den unge greve Johan Henrik Knuth og dennes hovmester, som var på en tilsvarende rejse, og som de skulle møde flere gange senere undervejs. Opholdet i Meissen strakte sig over en halv snes dage, hvor man besøgte Fyrsteskolens, et gymnasium, hvor C. F. Gellert havde været elev, de forskellige kunstsamlinger, biblioteker og byens berømte porcelænsfabrik. De havde haft introduktionsbreve fra Gellert med fra rejsens begyndelse, og det blev gennem hele rejsen den måde, hvorpå man skaffede sig adresser og modtagelse i den næste by. Når det vel at mærke fungerede.

De forlod Meissen den 11. april, besøgte fæstningen Königstein og ankom til Dresden om aftenen. Seværdighederne i byen og omegnen, herunder ikke mindst bjergværkerne, optog en halv snes dage. Dagen efter ankomsten spiste selskabet middag med den unge danske kaptajn Tønne Lüttichau, der var på en lignende dannelsesrejse. Også han skulle de møde flere gange senere. Turen gik nu mod vest gennem det tætbefolkede Sachsen til Jena, hvor brødrene og Wendt ankom den 28. april. De så en del af byens studenter salutere på torvet – de så vilde ud, men dog ikke så vilde, som den unge grev Reventlow havde forestillet sig. Jenas studenter havde ry for voldsom optræden, mens Leipzig derimod havde renommé for gode sæder og dannelse.

Om aftenen nåede de til Weimar, hvor de besøgte gehejmeråd Witzleben, der var beslægtet med familien Bernstorff, og næste dag spiste de ved hertugindegens taffel. Biblioteket var smukt og veludstyret, men en koncert om aftenen på slottet »ikkun mådelig«. Hertuginde var meget nådig mod de danske gæster, og han fandt, at hoffet i Weimar var meget sympatisk: »Jeg har ikke på et sted fundet så mange gode folk samlede som i Weimar«. Slottet var stort, men ikke særlig smukt, og byen Weimar havde omkring 10.000 indbyggere. Ingen fabrikker, noterede han kort 30. april i den karakteristik, han som regel i sin journal gav af en by ved afrejsen.

Også i Gotha blev de unge grever Reventlow modtaget ved hoffet, men i Eisenach måtte de tage til takke med et mådeligt værtshus. Turen gik videre over Hanau til Frankfurt, hvor rejseselskabet hævdede penge hos et af byens førende bankierfirmaer. En broder til indehaveren havde forretning i Bordeaux. Man aftalte af aflægge ham besøg, når de nåede til Frankrig. Byen tiltalte Christian Ditlev Frederik Reventlow – handelen var livlig og kunne sammenlignes med Leipzigs, hed det 14. maj i journalen. De fortsatte over Mainz, der til gengæld gjorde et dårligt indtryk. Byen var meget gammeldags. Der var mange jøder, og byen var fuld af soldater, der gjorde så megen støj, at man knap nok kunne føre en samtale på gaderne. Politiet fungerede ikke ordentligt her, ligesom det var tilfældet i så mange tyske byer. 19. maj nåede de til Mannheim. Her fik de en elendig lokal fører, der ikke kunne vise dem noget: »Slottet var stort og nyt. Alle huse er lige høje og kun parterre og en etage derover« – samme iagttagelse som senere Jens Baggesen gjorde.

Så var Heidelberg en mere tiltalende by med en smukkere beliggenhed. De blev indbudt til taffel og præsenteret for en prins – navnet er ikke udfyldt i journalen. Næste station var Karlsruhe. Det danske rejseselskab blev indlogeret i gæstegiveriet »Arveprinsen«, men

Brødrene Reventlows rejserute 1769-70. Tegnet af I. Trollegaard.

Christian Ditlev Frederik Reventlow før og efter udlandsrejsen. Til venstre er han malet sidst i 1760'erne af U. E. Beenfeldt, og det noget kejtet malede portræt er i den repræsentative stil med kyrads og leopardskind.

Peder Als malede den unge greve i 1772. Dragten er nu civil og personkarakteristikken mere indtrængende, selv om søjlen og draperiet i baggrunden fortsat har reminiscenser af den heroiske stil. Malerierne befinder sig på Brahetrolleborg. Frederiksborgmuseets foto.

avancerede via en hofmand næste dag 25. maj til markgreven af Baden-Baden, blev indbudt til taffelet og tilbragte aftenen ved spillebordene på slottet. De følgende dage tilbragtes med de sædvanlige gøremål ved besøgene ved de tyske hoffere. Man besøgte kunstsamlingerne, bibliotekerne, de mere bemærkelsesværdige offentlige institutioner og fabrikker. De besøgte de fyrstelige slotte og anlæg og gjorde bekendtskab med hoffets ledende folk. Journalen rummer samlingernes indhold, antallet af bind i bibliotekerne, omtale af de mere fremtrædende kunstneres værker. Når der er tale om fabrikker eller institutioner fyldes siderne med tal og konkrete beskrivelser af maskiner og processer. Hvis man besøgte landbrug af særlig interesse, blev det nævnt. Men det var på linie med et bjergværk, en fabrik eller et møntkabinet. Man spiste ved taffelet til middag og aften, og Christian Ditlev Frederik Reventlow noterede ved disse lejligheder regelmæssigt, hvilke af herskerne, der var til stede, og hvor han selv blev placeret ved middag og spillebordet. Da de to danske grever i Gotha ved taffelet blev sat lavere, end de mente sig berettiget til, nemlig ved hofmarskallens og ikke ved fyrstens bord, blev det kort og surt nævnt i journalen.

Aftenerne tilbragtes næsten uden undtagelse med kortspil. Stilen og tonelejet i journalens indførsler er normalt nøjternt og ganske selvbevidst. Byer og værtsfolk får karakterer – markgrevinden i Karlsruhe havde et smukt naturaliekabinet, som hun imidlertid frygtede var for beskedent i omfang til at vise frem! Naturaliekabinetter med forsteninger, prøver på bjergarter, rarieteter af alskens slags hos fyrster, storborgere eller naturvidenskabsmænd var stadige indslag i programmet gennem hele rejsen.

Det danske rejseselskab krydsede Rhinen og ankom til Strassbourg, hvor man hævdede rejsepenge. Domkirken var på programmet den følgende dag, 1. juni: »Vi gik op på Tårnet og gik så højt indtil der her ingen Gelænder mere er. Udsigten oppe er prægtig især paa Rhin Strømmen, hvor man ser den gøre mange bugter«. Domkirken var i det hele taget et beundringsværdigt stykke gotisk bygningskunst. Og trods journalens kortfattede fornemmer man lidt den svimmelhed, som Baggesen senere gav mæle i »Labyrinten«. Men en kirkelig procession, de så fra tårnet, fandt han ynkelig. Byen tiltalte ham i øvrigt ikke videre, og natten mellem 3. og 4. juni kørte man sydpå og nåede Basel i kirketiden. Christian Ditlev Frederik Reventlow noterede samme dag, at deres værtsfolk talte schweizertysk. Heller ikke Basel gjorde noget godt indtryk, og man rejste videre over Bern og til Lausanne.

I Lausanne blev de i et par måneder, antagelig for at træne deres franske sprog. Han opgav at føre journalen daglig, som han hidtil havde gjort det siden afrejsen fra Leipzig. De tog del i byens selskabsliv, hvor han fandt, at kvinderne dominerede. I øvrigt traf han her flere begavede kvinder end mænd. Han noterede, at gæsterne i de fornemste huse alle kunne gælde for adelige. Grev Knuth og kaptajn Lüttichau stødte til dem igen, og 12. august tog de i fællesskab på en ridetur i byens omegn. Rejsen gik over Vevey, hvis beliggenhed og kvindeligt dominerede selskabsliv charmerede – grev Knuth havde en introduktionskrivelse med til byens ledende værtinde Madame Dufrère – op ad Rhonefloden til Sion. Den 19. august krydsede de bjergkæden Berner Oberland, spiste middag i Kandersteg, hvor Knuths hovmester måtte efterlades på grund af træthed efter bjergturen og nåede om aftenen til Thun. Efter nogle udflugter til omegnen, returnerede de til Bern. Her blev de opsøgt af Det økonomiske societets sekretær, der demonstrerede en nykonstrueret såmaskine for gæsterne. Den blev omhyggeligt beskrevet og aftegnet i journalen.

Under den videre rejse fik de nattely på et Cistercienserkloster – det regnede forfærdeligt – og morgenen efter besøgte man stedets bibliotek. Det rummede lidt til deres undren alle oplysningsfilosoffen Christian Wolffs skrifter. Klosteret udstyrede dem med en introduktionsskrivelse til Luzern, hvor de tilbragte et par dage, og derpå rejste videre til Zürich. Besøg i samlinger og biblioteker, samvær med fremtrædende borgere og udflugter til omegnen var også her programmet. I Schaffhausen måtte den normalt nøgterne journalfører 3. september medgive oplevelsen af Rhinfaldet: »Det er kun i Schweiz, at man har sådan et syn«. Det blev sammenlignet med de andre vandfald, han havde set, men dette bar dog prisen. I Basel blev rejsekassen fyldt op, og turen gik over Solothurn til Biel, Neuchâtel, hvor Knuth og Lüttichau mødte dem igen. De havde introduktionsskrivelse med til byens førende købmand, på hvis landgods man indtog middagen. Derefter returnerede selskabet til Lausanne, hvor der gik en uges tid med at pakke og tage afsked – han noterede 18. september, hvilke mænd og kvinder han havde haft størst glæde og udbytte af at være sammen med.

Næste station på rejsen var Genève, en aristokratisk styret bystat og i 1700-tallets anden halvdel et af centrene for europæisk kulturliv. Brødrene Reventlow og Wendt havde taget afsked med grev Knuth, mens Lüttichau gjorde dem følgeskab. Dagen forløb med besøg i samlinger, visitter, udflugter, bl.a. til Voltaires sommerresidens les Délices, og med undervisning i urmagerfaget. Man traf naturligvis også historikeren Paul-Henri Mallet, der havde opholdt sig i Danmark 1752-60 og som en af første havde gjort Europa opmærksom på den danske fortid. De var nu tæt på Frankrig – en middag hos den franske resident i Genève blev fremhævet for sin kulinariske kvalitet. Der var mange slags is til dessert. Hidtil havde Reventlows kommentarer til måltiderne alene handlet om usædvanlig dårlig mad eller gæstgiversnes ublu priser!

Den 7. oktober forlod selskabet Genève, måtte underkaste sig visitation ved den franske grænse – og en gang til lidt senere i en by, han ikke fik navnet på. Det var alene for at chikanere dem, noterede han. Dagen efter nåede de Lyon. Man fandt et møbleret logi, og den sædvanlige introduktion med visitter, genvisitter og besøg i samlinger og institutioner (her bl.a. hospitalet) tog sin begyndelse. I de rige private malerisamlinger blev antallet af hollandske, italienske og franske mesterværker noteret. I Lyon var de store manufakturvirksomheder seværdigheder, der blev besigtiget, og der blev anført priser og mængder. Derimod mente brødrene ikke, at man skulle ofre penge på at tage udenfor byen den 15. september, hvor det var skik, at den jævne befolkning i byen drog ud »for at gøre støj og sige hverandre uforskammetheder«.

Den 17. oktober afrejste selskabet med Torino som destination. I Modane umiddelbart ved den nuværende fransk-italienske grænse besøgte de et bjergværk. Direktøren havde ikke tid til at vise dem rundt, men Reventlow talte med en arbejder, der gav ham nogle oplysninger. Og han gjorde et rids af værkets maskineri. Dagen efter gik de over Mont Cenis. Heldigvis var vejret godt, og den 24. oktober ankom de til Torino sammen med en tysk greve Altheim, men havde truffet undervejs, og den gamle bekendt, kaptajn Lüttichau.

Det tog et par dage at blive præsenteret ved hoffet, så de fik set Torinos kirker og store operahus. Den 28. oktober blev de så forestillet for kongen af Sardinien, hertugen og hertuginde af Savoyen og prinsen af Piemont. Om aftenen promenerede man, blev præsen-

teret for diplomater og Torinos adel, og senere var man til stede ved en assemblée, hvor Reventlow blev præsenteret for den spanske og napolitanske gesandt. Han spillede et parti skak med den sidste »hvilket jeg lykkeligvis tabte«. Den 29. oktober forløb med visitter hos kongefamiliens medlemmer og hos marquise de Vangera og Madame de Saint Gileto, der holdt saloner. Med forbindelserne til fyrsten, diplomatiet og Torinos førende saloner var opholdet i Piemonts hovedstad lagt i de forventede rammer: Om dagen besøg på slotte, palæer, kunstnerateliers – således den mondæne maler Cignarolis – kirker og fabrikker, om eftermiddagen promenaden og om aftenen operaen eller selskaber. Kongen gav dem tilladelse til at bese arsenalet, hvis mekaniske indretninger blev aftegnet og beskrevet. Den 14. november gjorde man afskedsvisitter, og rejste via Alessandria til Genova. Man var introduceret, og to-tre visitter blev aflagt i deres logi allerede på ankomstdagen 19. november. Om aftenen gik de i teatret. Det var en italiensk komedie, dårlig og langstrakt – men Harlekin, der var hovedpersonen, var dog temmelig god, betroede han journalen. Når bortses fra fraværet af et fyrstehus, så forløb opholdet her som i Torino.

Den 28. november afsejlede selskabet til Monaco, fortsatte ad landevejen til Nice og videre til Toulon. Det var en stor skuffelse at få at vide, at ingen fremmede kunne få lov til at besøge orlogsflåden eller arsenalet. Christian Ditlev Frederik Reventlow fandt, at besøget her så var spildt. De gik dog ned til havnen, og fik af søfolkene lov til at gå ombord i en fregat, der var ved at få sat masten i. Der var dog intet bemærkelsesværdigt at iagttage. Næste mål var Marseille, hvor de fik deres portrætter malet af lokal kunstner. De rejste over Tarascon til Nîmes og videre til Montpellier, hvor de som forventet mødte lensgreve Henrik von Holstein til Holsteinborg, der som Knuth og Lüttichau og de to grever Reventlow var på dannelsesstur. Efter Montpellier fortsatte de over Carcassonne til Toulouse, hvor det danske selskab tilbragte nytåret. Nytårsaften var de i teatret.

Nytårsdag 1770 rejste brødrene Reventlow og deres hovmester Carl Wendt videre mod Bordeaux, hvortil de ankom den 4. januar. De opholdt sig her en uges tid, men byen synes ikke at have gjort et større indtryk på det danske selskab. Reventlow noterede nogle få data vedrørende vinhandelen: »Den bedste vin er den fra Graves og Medoc«. 12. januar gik rejsen mod Paris, hvortil de ankom den 20. januar efter lange og uinteressante dagsmarcher.

Men Paris blev noget af en skuffelse. Intetsteds under rejsen er notitserne i journalen så korte og intetsigende som under de henvendte fire måneders ophold. Et par dage efter ankomsten tog man med den danske gesandt til Versailles, hvor man da også 23. januar opnåede foretræde for hertugen af Choiseuil, Frankrigs udenrigsminister og en af de mægtigste mænd ved Louis 15.s hof:

»Vores envoyé præsenterede os allevegne. Ingen sjæl snakkede med os uden Madame Victoire som spurgte mig hvorledes vores Konge befandt sig. Le Duc de Choiseuil værdigede os ikke heller at snakke med os, mens hertuginde sagde to ord til mig, hvorpå jeg svarede ligesåmeget.«

De unge danske grever aflagde deres visitter, men traf ingen hjemme. Og det blev hurtigt klart, at de måtte tilbringe tiden i Paris som turister og i det store og hele overladt til sig selv, de bosiddende danskere og rejsefæller som kaptajn Lüttichau, der atter sluttede sig til dem her. Et par år forinden var det lykkedes for Ernst Schimmelmänn at blive indkaldt i det højere parisiske selskabsliv. Christian Ditlev Frederik Reventlow anskaffede sig byplan og guide, og de daglige indførsler knytter sig direkte til deres rejseførere. Der er kun lidt i Paris,

der giver anledning til kommentarer. Den 27. februar: »Denne dag som er mardi gras går mange masker omkring i byen, som gør galskaber«. Den 12. april kørte de ud til Versailles for at bivåne den ceremoni, hvor Kongen af Frankrig vaskede de fattiges fødder. Men Christian Ditlev Frederik Reventlows kommentarer var kun negative. De fik ikke en ordentlig plads. Kongen hastede gennem sin del af ritualen, det hele virkede overfladisk, og så var kusken gået til kirke, da de ville hjem. Resten af eftermiddagen blev han i deres logi. Dagen forløb med besigtigelse af byens seværdigheder om dagen, om eftermiddagen spadseretur i parkerne og om aftenen teater, der synes at have været det eneste lyspunkt under deres ophold i Paris. De gik til både opera, franske og italienske komedier, og de fik gennemgående en positiv kritik. Men hen mod opholdets slutning har journalens notiser ofte helt stereotyp: »Jeg gik omkring i byen«, og der er et strejf af skuffelse over omtalen af en af de sidste aftener: »Vi spiste hos Hr. Plessen. Jeg spillede med Mad. Petival. Dr. Wendt og Plessen var næsten hele selskabet.«

Ligesom præsentationen i Versailles var blevet en afvisning, så havde Paris' aristokratiske selskabsliv med et par undtagelser ikke modtaget de to unge danske adelsmænd. De traf ingen hjemme ved de talrige visitter de aflagde, og det var kun nogle danskere i byen, der aflagde dem visit. De oplevede også – selv til fods – at se Paris' aristokrati fremvise de fornemste ekvipager kørende i Bois de Boulogne. Mod slutningen af opholdet stak de på det nærmeste af fra deres lille kreds af danske bekendte og besøgte byens omegn, og afrejsen fra Frankrigs hovedstad den 25. april skete næppe med tungt hjerte.

Over Amiens nåede de til Calais den 27. april, og dagen efter satte paketbåden dem over Kanalen. Det var hårdt vejr, og alle ombord blev søsyge. I Dover mødte de det moderne England i form af en omnibus, der kørte dem og andre passagerer til London, hvor de ankom den 29. april. De fandt et logi i Suffolk Street, opsøgte den danske gesandt, en bankier og en skrædder, der kunne »klæde os på engelsk«. Senere noterede Christian Ditlev Frederik Reventlow, at de spiste et engelsk måltid. At de var kommet til et andet samfundssystem oplevede de hurtigt, da de efter besøget hos skrædderen løb ind i en politisk demonstration til fordel for den radikale politiker John Wilkes (1727-1797). Et optog på 40 vogne medførte transparenter og plakater påmalet nr. 45 – det var det hæfte af tidsskriftet North Briton, der havde ført til Wilkes' fængsling for påstået majestætsfornærmelse. Alle kuskere bar en kokarde i whiggernes blå farve. Journalen svulmer pluselig op med sansede og sette indtryk af byen og dens mennesker.

Hvad der mislykkedes i Versailles, opnåede man på Buckingham Palace allerede den 2. maj. De blev præsenteret for kongen, Georg III, og kom senere til hoffestligheder. Det var, hvad de stræbte efter, og det gav de ønskede invitationer. Men han kunne dog ikke dy sig for at harcellere over ceremoniellet. Allerede den anden aften i London besøgte de forlystelses- og beværtningsetablisementet »Rennelaugh«, hvor man for en beskedent entré kunne nyde mad og drikke i den store sal eller i separate kabinetter. Stedet tiltalte den unge danske greve, og de kom der hyppigt under deres ophold i den engelske hovedstad. Med hoffet var de til en tropperevy på Blackheath, og besigtigelsen af London begyndte med City, St. Paul, Børsen og Bank of England. Cambridge tog tre dage: »Vi gik omkring i de små promenader, som går bagved kollegierne og som er meget smukke. Studenternes klæder huer mig ikke, det ser pedantisk ud,« skrev han i sin dagbog 19. maj efter den allerede da obligate tur langs »the Backs«. Tilbage i London arbejdede man sig gennem seværdighederne, og besøgte

»Wauxhall«, der charmerede endnu mere end Rennelaugh. Men den tætte trængsel af publikum var tilsyneladende en uvant oplevelse. Når man havde været vokset op med altid at blive introduceret og præsenteret, var denne offentlighed noget nyt og anderledes.

Med den danske gesandt overværede de Parlamentets åbning 19. maj, udnævnelsen af den nye Lord Mayor i City 23. maj, og de var gæster ved assembléer, aristokratiets og kongefamiliens koncerter og blev tydeligvis i modsætning til Paris indladt i Londons society. De mødtes igen hyppigt med kaptajn Lüttichau og grev Holstein, men middage og aftener blev nok så ofte tilbragt sammen med englændere. Teatrene i London tiltalte ikke Christian Ditlev Frederik Reventlow som dem i Paris. Han forlod en opførelse af »As You like it« på Drury Lane – »et meget dumt stykke« – før den var spillet færdig. Den yngre broder delte den ældres opfattelse af teaterlivet i London, men Shakespeares »Købmanden i Venedig« gav ham dog en næsten chokerende oplevelse.⁷ Koncerterne gav derimod ofte anledning til ros. Han var tydeligvis optaget af livet i den engelske hovedstad, kommenterede arkitekturen og de mennesker, de mødte i de knap to måneder, deres ophold varede. Samtidens engelske arkitektur tiltalte ham, og Kensington Palace fik en næsten begejstret omtale i journalen for 16. maj.

Den 20. juni forlod de to danske grever og deres hovmester London. Christian Ditlev Frederik Reventlow havde bemærket sig, at der i de sidste få dage havde været færre mennesker i Rennelagh, fordi man var begyndt at ligge på landet. Den første dag nåede de til Oxford, og den følgende dag til Woodstock, hvor de beså Blenheim Palace, hvis skatte af møbler og malerier blev omhyggeligt noteret og vurderet i journalen. Derpå rejste de mod nordøst over Buckingham til Stamford og videre til Grantham med besøg på de prominente country houses, bl.a. Stowe ved Buckingham og Lord Exeter's Burleigh House, der var åbne for besøgende. I Nottingham beså de industrivirksomheder og minedrift i omegnen. I Sheffield gik dagene med virksomhedsbesøg, og Reventlow forsynede sine journaloptegnelser med små skitser af mekaniske detaljer. Rejsemålene i Midt- og Nordengland var vekslende: de driftige industribyer og de store landsæder som Hadley Park og Castle Howard. Katedralen i York fik et par timer og et par linier i journalen 4. juli, og byen tiltalte ikke den unge grev Reventlow. Leeds og Manchester affødte længere beskrivelser af processerne i byens tekstilvirksomheder og livlige handel. Her stiftede de også bekendtskab med kanaltransport: »Vi tog på Duc de Bridgewaters kanal til Worsley. Vi så adskillige steder kanalen løbe over landeveje og et sted over en temmelig stor flod – det er et meget dejligt og bekosteligt værk,« skrev han under 13. juli. Begge brødre fandt det England, de mødte frugtbart og velopdyrket, driftigt og tætbeboet. Johan Ludvig bemærkede i et brev til søsteren, den tætte trafik af rejsende, voksne som børn.⁵

Over Liverpool gik rejsen nu mod syd over Newcastle-under-Lyme til Birmingham, hvor det atter gjaldt industribesøg. Videre sydpå over Gloucester til Bristol og den 25. juli ankom det danske selskab til Bath, der var det danske selskabs station i en uges tid. Christian Ditlev Frederik Reventlow fandt, at priserne her var det rene oprækkeri. De tog nødtørftigt del i kurbyens rituelle liv. I denne del af England var det atter fortrinsvis de prægtige landsteder og billedsamlinger, der fik plads i journalen. Igen sydover via Salisbury til Portsmouth, hvor interessen koncentrerede sig om flådehavnen. Den 3. august var man tilbage i London, hvor de aflagde afskedsvisitter og Christian Ditlev Frederik Reventlow købte stråhatte til sin søster, Louise gift Gramm. Den 14. august krydsede de igen kanalen fra Dover til Calais.

Denne gang var det kun kaptajn Lüttichau, der blev søsyg, og det tilskrev han en hummer, han havde spist!

Der var en anden atmosfære over opholdet i England. Frankrig og Paris oplevede de udefra, men her kom de i højere grad indenfor. De traf langt flere mennesker end i Frankrig, dels i private hjem, men også i offentlige sammenhænge i Londons Rennelaugh eller Wauxhall eller badet i Bath. Det moderne Englands byer, industrier og handel optog tydeligvis Christian Ditlev Frederik Reventlow, der fandt den stærkt ekspanderende industriby Birmingham tiltalende og smukt bygget. Landskaber og landbrug fik kun korte kommentarer med på vejen, og de agerdykningsredskaber, de fik forevist, f.eks. en dobbeltfureplov, imponerede ham ikke ifølge journalens ord 25. juli. Egnen om York var øde og svarede ikke til det begreb, man havde om England. Intet under, at der var mange highwaymen – landevejsrøvere – noterede han 5. juni. Den yngre broder var begejstret for den nye engelske havestil, de havde stiftet bekendtskab med.⁹

I Frankrig kom »Voyage Pittoresque de la Flandre et Brabant«, trykt i 1769, frem som rejsefører. Turen gik over Lille til Bruxelles og videre til Nederlandene. 31. august ankom de til Haag. Opholdet i Holland, der strakte sig over godt en måned, fik noget af den samme karakter som tiden i England. Det danske selskab, hvortil kaptajn Lüttichau og grev Holstein synes at have sluttet sig mere eller mindre permanent, fik en bred kontakt med de førende sociale lag i Holland. De undgik dog ikke ærgrelser: »Den engelske ambassadør efter at have ladet sig erkundige i vores hus om det var vist at vi rejste samme dag, skikkede til Lapotteri (en bekendt) et kort, hvormed han lod os bude til mandag. De folk, som ikke vil være høflig imod en skulle ikke stille dem an som om de var det,« hed det lakonisk 16. september.

Ligesom i England vekslede man mellem besigtigelse af kunstsamlinger og kabinetter og besøg på markeder, handelsvirksomheder og industriforetagender. Oplevelserne i Holland blev ofte sammenlignet med indtrykkene fra England. At en hr. Oedinger, man traf på, havde opholdt sig i England i 13 måneder og var blevet til en engelskmand, skal antagelig opfattes som en kompliment. Reventlow havde vanskeligheder med at forstå sproget, der satte begrænsninger for deres udbytte af det hollandske teaterliv. Skuespillerne synes at efterligne de engelske. Det var ikke noget negativt billede, journalen tegner af Holland. Gæstgiverierne er gode og ikke så dyre som i England, og Reventlow noterede sig flere gange, hvordan kloakkerne fungerede. Men Holland var i forhold til England mindre smagfuldt, mere jævnt, mindre moderne.

Den 1. oktober forlod de Amsterdam og kom over Utrecht og Nijmegen til Düsseldorf den 5. oktober. Her besøgte de galleriet, og da der ikke var noget katalog at få til købs, så blev samtlige billeder nævnt og karakteriseret i journalen. Rejseruten gik over Paderborn til Kassel og videre til Göttingen. Fra Kassel til Göttingen – en strækning på henved 50 km – gik de to brødre til fods. De kom først frem, da det var blevet mørkt 17. oktober, men spiste til gengæld aftensmad med god appetit. Vognen med deres bagage og Dr. Wendt ankom først to timer senere. I Göttingen gjorde de professorernes bekendtskab, og Christian Ditlev Frederik Reventlow noterede i journalen, at universitetet for de mange gode professorers skyld for indeværende tid er det bedste i Tyskland.

Ruten gik videre over Hannover til Braunschweig. Herfra gik brødrene til fods til Wolfenbüttel, hvor de besøgte det allerede da berømte bibliotek: Desværre var bibliotekaren, G. E.

Lessing, ikke til stede, så de blev vist omkring af en uvidende medarbejder, noterede Christian Ditlev Frederik Reventlow lidt skuffet 25. oktober. Men bibliotekets samlinger var imponerende. Turen gik nu over Lüneburger Heide til Celle og videre til Lüneburg, hvor de besøgte saltværkerne, og den 31. oktober nåede de Hamburg. Her tog de efter et par dage til Altona, hvor de traf deres gamle lærer fra tiden ved Gymnasiet, Basedow – »han er blevet noget før, men er munter.« De måtte også aflægge visitter hos de øvrige lærere, professorer, fra gymnasiet, og de var desværre alle hjemme! Grev J. H. E. Bernstorff var derimod ikke hjemme (to gange), og en invitation fra skatmester Heinrich Ernst Schimmelmann nåede dem ikke i rette tid – her havde de ellers kunnet møde Bernstorff. Digteren Klopstock tog imod 4. november, og var meget artig, men holdt på dem så længe, at de måtte opgive at nå til Schimmelmanns i Wandsbek den aften.

Fra Hamburg krydsede man sig gennem hertugdømmerne fra bekendt eller slægtning til den næste. Over Lübeck til hertugfamilien i Eutin, klosteret i Preetz og den holstenske familie Reventlows residens i Kiel, hvor man blev præsenteret for prins Carl af Hessen og hans hustru. Over Slesvig, Flensborg, Sønderborg til Augustenborg, hvor de fandt hertugen dybt nedbøjet over hustruens død. Journalens sidste indførsel er den 19. november 1770, hvor de var nået til Haderslev. De havde forgæves forsøgt at komme over til Bøjden fra Fynshav, men det var for hårdt vejr, og krydsede nu Lillebælt ved Årøsund og genforenedes med familien på Brahetrolleborg.

Den halvandet år lange rejse havde ført dem gennem det civiliserede Europa – de tyske lande, Schweiz, Italien, Frankrig, England og Holland. Foruden tysk havde de lært at beherske fransk og engelsk. De havde set, hvad den samtidige europæiske kultur havde at byde på med hensyn til teater, musik, malerkunst, arkitektur og naturvidenskab – de talrige besøg i naturhistoriske samlinger gav anledning til detaljerede kommentarer. De havde fået alle muligheder for at danne deres smag efter, hvad Europas kulturcentre havde at fremvise. Fortiden spillede en ringe rolle. Gammeldags byer var uvægerligt »stygge« og middelalderens katedraler i England og Frankrig var kortfattet »gotiske«. Så meget mere fyldte nutiden. Kanaler i England, chausséer i Frankrig og teknologi overalt i miner, arsenaler og fabrikker blev studeret med interesse. Økonomisk driftighed, befolkningsfremgang og vel fungerende institutioner blev positivt omtalt. Naturen undervejs blev næsten stereotyp opdelt i frugtbare, dvs. velopdyrkede, tæt bebyggede, eller mindre attraktive egne. Der skulle gletschere og vandfald i Schweiz til at aflokke journalens forfatter mere end et par intetsigende ord. Om landbruget kun få skematiske bemærkninger. Derimod var Johan Ludvig tilsyneladende mere optaget af at sammenligne de franske bønders elendige stilling sammenlignet med de danske fæstebønders.¹⁰ For Christian Ditlev Frederik Reventlow var landet først og fremmest mellemrummet mellem de byer, der var rejsens mål. Her var den europæiske kultur, de skulle bringes til at være fortrolig med og selv beherske i deres fremtidige tilværelse i Danmark.

Journalens forfatter fremtræder som en velbegavet, bredt interesseret og selvsikker ung adelsmand, hvis kommentarer til alt fra operaopførelser til tekniske innovationer nedfældet dag for dag ud fra den forvisning om, at han kunne vurdere de indtryk, han mødte. Det er også en ung greve og arving til en af Danmarks største godsbesiddelser, der forventede, at omgivelserne viste ham den respekt, der tilkom ham. Oplevelserne ved de tyske hoffers bekræftede ham heri, og Torino blev en triumf. Versailles og Paris blev derimod en afvis-

ning. Her satte England nye rammer. England var anderledes, men tiltrækkende anderledes. Han nød åbenlyst at besøge Rennelaugh og Wauxhall. Han klædte sig engelsk og fik sit hår friseret efter engelsk mode, og på resten af rejsen gennem Holland og Nordtyskland blev indtrykkene i England mere eller mindre åbenlyst den målestok, der blev anlagt.

Der blev holdt hus med pengene på brødrene Reventlows rejse. Det er få gange, der bliver omtalt indkøb, og de er beskedne som stråhattene til søsteren. Opskruede priser, f.eks. i Bath i England, giver sig udtryk i ærgerlige bemærkninger i journalen. Blev der holdt igen på økonomien, så synes der også at være holdt hus med følelserne. Han er tiltalt og optaget af de kvinder, der fører an i det højere selskabsliv i Lausanne, og opholdet ved hoffet i Torino, hvor det hele lykkedes, bliver tydeligvis nydt i fulde drag. Katolsk, anglikansk og i Holland reformert kirkeliv iagttages uden synderlige reaktioner i journalens referater. Hofceremoniellet i Versailles og på Buckingham Palace giver anledning til ungdommeligt respektløse kommentarer. Men stemningsudslagene er nu mest mærkbare, når et gæstgiveri er dårligt, en postmester ikke har sørget for heste, eller når behandling fra omgivelsernes side ikke stemmer overens med, hvad han forventede.

Christian Ditlev Frederik Reventlow havde sammen med sin broder Johan Ludvig i det væsentlige gennemgået det uddannelsesforløb, som Sneedorff havde skitseret i »Den patriotiske Tilskuer«. Sorø og Leipzig var ganske vist trådt i Göttingens sted, Lausanne i Genève, men de havde lært at kende verden ved at besøge nogle af de fornemste steder i Europa. Rejsen havde strakt sig over halvandet år, hvad der ikke var særlig længe i forhold til andre unge adelsmænds rejser på samme tid. Men de havde nu lært at beherske de europæiske hovedsprog i skrift og tale. Et halvt år efter deres hjemkomst skrev den yngre af de to brødre fra Norge et brev til søsteren, hvor han for sjov vekslede mellem tysk, engelsk, fransk – og dansk.¹¹ Den så højt attråede J. H. E. Bernstorff havde fået et glimt af de to unge grever Reventlow i Hamburg. De havde korrekt trukket sig tilbage, da han aflagde besøg i et hus, hvor de to unge var på visit. Bernstorff skrev til Ditlev Reventlow, at de syntes at have haft udbytte af deres rejse. Det samme var søsteren Louises indtryk.¹² Ikke mindst Christian Ditlev Frederik, der tidligere havde været indesluttet og ufri i sin omgang med andre, havde nu vundet mere sikkerhed i sin fremtræden.

Uddannelsestiden var ved at være forbi. Den blev udvidet med en studietur til Norge det følgende år, hvor de to brødre satte sig ind i minedrift, og derefter tog de fat på praktisk godsadministration – den ældre på Ålstrup under Christianssæde, den yngre på Brahetrolleborg. Det ville have været naturligt at begynde som auskultant i »Den røde bygning«, men det var netop nu Struensees korte tid ved magten. Da han var fældet og den gamle tingenes orden så nogenlunde genskabt, kunne de to unge grever Reventlow 1. februar 1773 begynde på den karriere, som tiden i Sorø, studierne i Leipzig og rejseårene i Europa havde forbedret dem til.

Noter

1. K. F. Plesner: *Jens Scheiderup Sneedorff*, 1930, s. 20.
2. T. Glahn: *Soraner-Biografier 1747-1800*, 1975 s. 46, 54.
3. DBL 2 s. 26.13 s. 89.
4. Louis Bobé: *Efterladte Papirer I*, 1895 s. 20. Chr. D. Reventlow til P. Schiønning 2.7.1766, Kgl. Bibl.
5. L. Bobé i *Til Edvard Holm* den 26. Jan. 1913 s. 20ff.

6. Beskrivelsen af rejsen er, hvor der ikke henvises til andre kilder, baseret på C. D. F. Reventlows rejsejournal der befinder sig i privateje, men er stillet til rådighed for forfatteren til udarbejdelse af en biografi af C. D. F. Reventlow. Journalen er ført på dansk. I citatet er sproget normaliseret. Kopi i RA.
7. Louis Bobé: *Efterladte Papirer* II, 1896 s. 3ff.
8. Ibidem s. 6.
9. Ibidem s. 7.
10. Ibidem s. 3.
11. Ibidem s. 7.
12. Aage Friis: *Bernstorffske Papirer* II, 1907 s. 102.